

DĖL GRAMATINIŲ FUNKCIJŲ SKIRSTYMO

2005 metais pasirodžiusi prof. Vytauto Ambrazo parašyta *Sintaksinių ryšių tyrimų* recenzija jau anksčiau pradžiugino *Gramatikos darbų* serijos, pradėtos leisti 2003 metais, autorius. Šiame ALL numeryje skelbiama to paties autoriaus parašyta trečiojo *Gramatikos darbų* tomo *Gramatinių funkcijų tyrimai* recenzija. Ji sukėlė keletą minčių, kuriomis norėtusi pasidalyti.

Džiugina pats faktas, kad šis straipsnių rinkinys nebuvo tiesiog ignoruotas kaip lietuvių gramatikai nesvarbus įvykis, tačiau sprendžiant iš recenzijos neatrodo, kad jis būtų sukėlęs dialogą. Nors recenzentas ir pripažįsta, kad rinkinyje iškeltos mintys lietuvių kalbos tyrinėtojų turėtų būti nuodugnai apsvaistytos, jis siūlo tai daryti tik remiantis ligšiolinėse lietuvių kalbos gramatikose vartojamomis sąvokomis, ypač – šiose gramatikose pateiktais sintaksinių ryšių tipų apibrėžimais. Mat „kad minėti ryšio tipai yra sintaksiniai, o ne morfologiniai, semantiniai ar kitokie, turbūt nėra reikalo įrodinėti“. Jeigu to nereikia įrodinėti, tai šis dalykas, matyt, yra aksioma. Tačiau aksiomą galima priimti arba jos nepriimti. Šalia euklidinės geometrijos yra dar kitų, neparemtų jos aksiomomis. Niekas, žinoma, ir nepuola šios geometrijos už tai, kad ji remiasi tam tikromis aksiomomis, tačiau kas joje rastų vidinių prieštaravimų, turėtų teisę į juos atkreipti dėmesį. Būtent tai *Gramatikos darbų* autoriai bandė padaryti *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* atžvilgiu, atkreipdami dėmesį į vidinį kai kurių joje pateiktų dalykų prieštarumą. Tačiau, pasak prof. Ambrazo, „Toks požiūris į sintaksinius ryšius autorių *a priori* atmetamas kažkodėl manant, jog dvilypio sintaksinio ryšio ir tarpusavio sąsajos [...] sąvoka yra nereikalinga ir atsirado painiojant sintaksinius ir morfosintaksinius reiškinius“. Bet jis nėra atmetamas *a priori*, ir visai ne „kažkodėl“. Autoriai išnašose išsamiai argumentuoja, kodėl jis atmetamas, nurodydami, kad dvipusės priklausomybės sąvoka veda prie neišsprendžiamų prieštaravimų. Visus šiuos argumentus recenzentas nutyli, lyg jų nebūtų buvę. Žinoma, jų aptarti tarsu ir nebuvo reikalo, nes tekstas sumanytas kaip *Gramatikos darbų* recenzija. Vis dėlto žodžio „kažkodėl“ vartojimas čia nekorektiškas.

Toliau recenzentas rašo: „Iš tikrųjų jokio painiojimo čia nėra, yra akivaizdus faktas, kad sintaksiniai ryšiai, taigi ir tarpusavio sąsaja, turi tam tikrus morfosintaksinius rodiklius.“ Niekas ir neneigia, kad sintaksiniai ryšiai gali tureti morfosintaksinius rodiklius. Būtent „gali tureti“, nes ir tradicinė gramatika pripažįsta „šliejimą“ tais atvejais, kai priklausomasis žodis neturi priklausomybės rodiklio, pvz. *Jonas atbėgo greitai*. Ir būtent čia slypi tam tikras nepatogumas, kurį recenzentas nuosekliai nutyli. Mat tradicine gramatika naudojasi dviem visiškai skirtingomis euristinėmis priemonėmis sintaksinei priklausomybei nustatyti. Viena vertus, derinimas tokiuose sakiniuose kaip *Mačiau Joną linksmą* sudaro pagrindą teigti, jog žodis *linksmą* yra sintaksiškai priklausomas nuo žodžio *Joną*. Kita vertus, tokiuose sakiniuose kaip *Jonas atbėgo greitai*, kur neįmanoma remtis morfosintaksiniais kriterijais, daroma prielaida, kad *greitai* priklauso nuo *atbėgo*. Taigi, sprendžiant apie sintaksinio ryšio buvimą, morfosintaksiniu kriterijumi naudojama ne visada. Kadangi ši priklausomybė nėra nei valdymas, nei derinimas, ji apibūdinama kaip šliejimas. Būtent čia slypi pavojus: euristinės priemonės yra prieštaringos. Jeigu leistina nustatyti sintaksinę priklausomybę ir tokiais atvejais, kur nėra morfosintaksinio rodiklio, tai leistina, pavyzdžiui, iškelti teiginį, kad sakinyje *Laikyk butelį stačiai* žodis *stačiai* yra šliejamas prie žodžio *butelį*. Nes kuo šis sakinyje skiriasi nuo sakinio *Laikyk butelį stačiau*, kur pripažįstama tokio tipo priklausomybė nuo papildinio? Tik kalbos dalimi – pirmajame sakinyje vartojamasrieveiksmis. Kas iškeltų tokį teiginį, tik remtusi

tais kriterijais, kuriuos siūlo pats prof. Ambrazas. Jis nedarytų nieko kito, negu tie, kurie daro prielaidą esant šliejimo ryšį tarprieveiksmio ir veiksmažodžio sakiniuose *Jonas atbėgo greitai, Laikyk butelį stačiai*. Tada išeitų, kad ir sakinyje *Laikyk butelį stačiai*, ir sakinyje *Laikyk butelį stačiau* sintaksinis ryšys yra dvilypis. Kas iš to, kad *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* autoriai pirmuoju atveju nemato reikalo išvelgti šliejimo tarp *butelį* ir *stačiai*? Svarbu tik tai, kad tai galima padaryti šios gramatikos siūlomų kriterijų pagrindu. Vadinasi, teiginys, kad sakinyje *Laikyk butelį stačiai* sintaksinis ryšys yra dvilypis, yra lygiai tiek pat teisingas, kiek teiginys, kad jis yra vienalypis. Mokinui, kuris šiame sakinyje išvelgtų dvilypį sintaksinį ryšį, galima parašyti dvejetą, bet negalima remiantis *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* teorija įrodyti, kad jis neteisingas. Jokia sofistika negali panaikinti šios prieštarą turinčių euristicėmis priemonėmis paremtos sistemos ydingumo.

Kiek recenzento minėti faktai iš tikrųjų yra akivaizdūs? Pacituosime dar kartą: „yra akivaizdus faktas, kad sintaksiniai ryšiai, taigi ir tarpusavio sąsaja, turi tam tikrus morfosintaksinius rodiklius“. Bet po garsaus Joannos Nichols 1986 metais paskelbto straipsnio yra akivaizdu, kad sintaksinės ir morfologinės priklausomybės kryptys gali būti priešingos; šis reiškinys vadinamas „pagrindinio dėmens žymėjimas“ (*head marking*). Taigi daiktavardį valdantis veiksmažodis (pagrindinis dėmuo) gali būti su juo derinamas; daugelyje pasaulio kalbų veiksmažodžiai derinami ne tik su veiksniais, bet ir su tiesioginiais ir netiesioginiais papildiniais. Nelabai tikėtina, kad prof. Ambrazui „pagrindinio dėmens žymėjimo“ sąvoka būtų nežinomas dalykas, bet šios idėjos sklaidą lietuvių kalbotyroje jis, matyt, laiko nepažeidama. Priėmus ją, tarpusavio sąsaja taptų nereikalinga. Kas nori, gali minėtą sąvoką atmesti, bet jos paneigimas 2005 metais jau nebera „akivaizdus“ faktas.

Nė žodžiu neužsimindamas apie argumentus, kuriais remiasi *Gramatikos darbų* autoriai, siūlydami pakeisti sintaksinių ryšių sampratą, recenzentas sutelkia jėgas įrodyti, jog šių darbų autoriai patys sau prieštarauja, vienoje vietoje pripažindami sintaksinę priklausomybę, o kitoje vietoje ją atmesdami. Tai padaryti ištraukus iš konteksto atskirus sakinius, matyt, nėra sunku. Mat *Gramatikos darbų* autoriai aptaria įvairius priklausomybės tipus – semantinės, sintaksinės, morfologinės. Autorių nuomone, svarbu juos atskirti, kad sąvokų aparatas būtų tikslus, o teorija neprieštaringa. Atstatyti tiesą nagrinėjant kiekvieną citatą ir parodant, kaip ir kokiais tikslais cituojamas sakinyje buvo ištrauktas iš konteksto ir iškreiptas, būtų ilga ir nuobodė procedūra. Pateiksiu tik vieną pavyzdį. *Gramatikos darbų* autoriams prikišama, kad jie bando „paneigti ir patį sintaksinį ryšį tarp papildinio ir tarininio pažyminio (predikatyvo) tokiuose sakiniuose kaip *Jis parvertė brolių aukštiekninką [...]* arba *Mačiau jį linksmą*“, ir priduriama: „Tačiau kitoje vietoje jau siūloma „sieti antrinio predikatyvo terminą būtent su atitinkamus morfosintaksinius požymius turinčiais [...] antriniais predikatais“. Teisingai, taip *Gramatikos darbuose* yra parašyta, ir vienas teiginys kitam neprieštarauja. Mat *Gramatikos darbų* autorių kaip tik noreta parodyti, kad tarininio pažyminio ir aplinkybių skirtumas nėra sintaksinis, o morfologinis. Kaip tik šį dalyką recenzentas nutyli. Kas noretų sužinoti, kodėl geriau atsisakyti tarininio pažyminio dvilypio sintaksinio ryšio, gali atsiversti *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* 490 puslapį, kur šalia derinamųjų tarininio pažyminių dar skiriami nederinamieji. Bet juk tarininiai pažyminiai nuo aplinkybių skiriasi būtent derinimu (aplinkybė šliejama prie veiksmažodžio, tarininis pažyminis, be to, dar derinamas su veiksnium ar papildiniu)? Juk būtent derinimas sakinyje *Mačiau jį linksmą*, pasak prof. Ambrazo, ir rodo tarp tarininio pažyminio ir papildinio esant sintaksinę priklausomybę, kuri leidžia sintaksinį

ryšį apibūdinti kaip dvilypį. Jeigu derinimas įeina į tarininio pažyminio apibrėžimą, tai kas per vienas turetų būti „nederinamasis tarininis pažyminys?“ Kadangi tokios *contradictio in adiecto* geriau išvengti, *Gramatikos darbuose* siūloma pripažinti, kad tarininių pažyminių ir aplinkybių skirtumas yra morfosintaksinis, ne sintaksinis. Kas čia iš tikrųjų bloga? Recenzentas *Gramatikos darbų* autoriams prikiša kriterijų susikryžiovimą, o iš tikrųjų jie tik atkreipia dėmesį, kad naudinga atskirti sintaksinę priklausomybę nuo morfologines. Kai per prievartą bandoma jas suplakti, išeina, pavyzdžiui, „nederinamieji tarininiai pažyminiai“. Kur iš tikrųjų „kryžiuojasi“ kriterijai, o kur ne?

Dar viena pastaba dėl pačios „prieštaravimo“ sąvokos. Recenzento nuomone, daugelis *Gramatikos darbuose* pateiktų dalykų yra prieštaringi. Prieštaringi, pavyzdžiui, esą ką tik pacituoti teiginiai apie tarininius pažyminius. „Akivaizdžiai prieštaringa“ esanti būtiniosios aplinkybės sąvoka. Kodėl ši sąvoka yra „akivaizdžiai“ prieštaringa, neaišku, nes šių eilučių autorius recenzuojamame veikalė jau yra išaiškinęs, kuo remiasi pasirinktas terminas ir kodėl jis nėra prieštaringas (kaip autoriai apibrėžia būtiniosios aplinkybės sąvoką, recenzentas skaitytojo neinformuoja, taigi jos prieštaringumas pateikiamas kaip tikėjimo straipsnis, panašiai kaip įrodymo nereikalingi sintaksiniai ryšiai). Gal suvokus recenzento „prieštaringumui“ taikomus kriterijus skaitytojui lengviau būtų suprasti, kodėl „nederinamojo tarininio pažyminio“ sąvoka, įvedama ką tik apibrėžus tarininį pažyminį pagal derinimą su veiksmiu arba papildiniu, nėra „akivaizdžiai prieštaringa“. Manychiau, priešingai, „nederinamojo tarininio pažyminio“ sąvoka rodo vidinį prieštaravimą, nes prieštarauja keliais puslapiais anksčiau tame pačiame skyriuje pateiktam apibrėžimui, o *Gramatikos darbuose* rasti prieštaravimai yra prieštaringi tik iš recenzento perspektyvos. Grynai morfologinis tarininių pažyminių ir aplinkybių skyrimas yra prieštaringas tik tuo, kad prieštarauja *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* teikiamiems sintaksinių ryšių apibrėžimams, kurių teisingumo „nėra reikalo įrodinėti“.

Pagalčiau stebina ir paskutinis recenzijos sakiny: „Tad reikia pritarti pačių autorių nuomonei, kad „su minėtų funkcijų apibrėžimu bei aprašu susijusių problemų jiems nepavyko patenkinamai išspręsti“. Tikėkimės, kad tai pavyks padaryti ateityje“. Iš tikrųjų recenzuojamo rinkinio autoriai niekada nesitikėjo išspręsti visų su gramatinių funkcijų aprašu susijusių problemų. Ligi šiol tai nėra iki galo pavykę nė vienai lingvistikos mokyklai, ir labai reikia abejoti, ar kada nors bus galutinai atsakyta į visus tuos klausimus, kurie jau dešimtmečiais kankina kalbininkus. Panašių abejonių veikiausiai turi kiekvienas lingvistas, todėl stebina ir prof. Ambrazo pastaba, ir už jos slypinti prielaida, kad nesugebėjimas atsakyti į visus klausimus ir atskleisti galutinę gramatikos tiesą (*God's truth*) yra vien tik *Gramatikos darbų* autorių problema, kurią lengvai pavyktų pašalinti sugrįžus į tradicinės gramatikos prieglobstį. *Gramatikos darbų* autoriai nesitiki iš šio prieglobščio išvilioti kalbininkų, kurie jame jaučiasi saugiai. Bet jeigu kam atrodo, kad kartais sveika suabejoti įrodinėjimo nereikalingomis tiesomis ir jas kritiškai apmąstyti, tas *Gramatikos darbuose* gali rasti jei ne galutinius atsakymus, tai bent jau įdomių klausimų, kurių prof. Ambrazas savo recenzijoje, deja, nutarė išvengti. Labai gaila, kad dialogo vengiama, nes jis galėtų būti įdomus.

Axel Holvoet

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva